

GƏNC DİLÇİLƏR

UOT - 811.512.1

DİLBƏR CAMALI

TONYUKUK ABİDƏSİ HAQQINDA QEYDLƏR

XÜLASƏ

Tonyukuk müdrik bir şəxsiyyət kimi II Göytürk xaqanlığı dövründə vəzir olmuşdur. Onun şəərəfinə qoyulmuş abidə Tönyukuk abidəsi adlanır. Abidəni hələ Tonyukuk özü sağ ikən yazdırmışdır. Dil üslub baxımından digər Orxon abidələrindən fərqlənən Tonyukuk abidəsi sadə xalq dilində yazılmışdır. Abidə 1897-ci ildə Y.N.Klements tərəfindən tapılmışdır. V.Tomsen, V.Radlof, S. Malov, T.Tekin və Ə.Rəcəbli tərəfindən oxunmuş və tərcümə olunmuşdur. 2020-ci il YUNESKO tərəfindən “Tonyukuk ili” elan olunması səbəbilə bu abidə bizim tərəfimizdən yenidən oxunmuş, Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Öncəki oxunmalarla müqayisədə bu oxumada əvvəlki nöqsanlı cəhətlər düzəldilməyə çalışılmışdır. Abidənin lüğət tərkibi olduqca sadə və zəngindir. Belə ki, burada, Tonyukuk, Bilgə Tonyukuk, İltəris xaqan, Kumi Səhən, Kapağan və s. tarixi şəxslərin adları, Çuğay Kuz, Kara Kumuğ, Ötükən, Toğla, Taluy Ügüz, Altun yış, Kögmən, Anı, Ağ Tərməl və s. kimi toponimlər, tabışğan, kiyik heyvan adları, tabğaç, türk (sir), oğuz, on ok, kırğız, az, az yeri kimi tarixi etnonimlər, şad, kağan, boyla bağa tarkan, bilgə, alp kimi titul və vəzifə adları, yırğaru, önreki, kuryaku, anaru kimi istiqamət bildirən sözlər VIII əsrdə türk dilinin zənginliyini ortaya qoymaqla yanaşı, tarixi faktları da sübuta yetirməkdədir.

Açar sözlər: Tonyukuk abidəsi, qədim türk abidələri, lüğət, toponim, etnonim

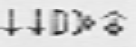
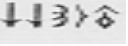
Giriş: Üç böyük Türk xaqanına - İltəris xaqan, Qapağan xaqan və Bilgə xaqana vəzirlük etmiş müdrik Tonyukukun şəərəfinə qoyulmuş abidədir. Dil üslub baxımından digər Orxon abidələrindən fərqlənən Tonyukuk abidəsi sadə xalq dilində yazılmışdır. Abidə 1897-ci ildə Klements tərəfindən tapılmışdır. İki ayrı daş sütundan ibarət olan abidənin üzərində Kül Tigin və Bilgə xaqandan fərqli olaraq çincə mətn yoxdur. Abidənin qolulduğu il üzərində qeyd olunmadığı üçün bu barədə ciddi mübahisələrə səbəb olmuşur. Ümumi gəlinən qənaətə əsasən 725-ci ilə aid olan abidənin yazılma tarixi barədə O.F.Sertkaya 735-ci ildən sonra qoyulmasını qeyd edir. Monqolustan ərazisində Baykal gölünün cənubunda, Orxon çayı ətrafındakı Koşo Saydam yaxınlığında qoyulan abidə dörd tərəfli iki yazılı daşdan ibarətdir. Birinci daş 243 sm, ikinci daş isə 217sm. Hündürlüyündədir. Birinci daşın qərb və şərq üzündə yeddi, şimal tərəfində isə 11, cənub tərəfində isə 10 sətir mövcuddur. Birinci daşda ümumilikdə 35 sətir yazı vardır. İkinci daşın qərb tərəfində doqquz, şərq tərəfində 8, şərq tərəfində səkkiz, cənubunda isə altı sətir yazı vardır və ümumilikdə 27 sətirdən ibarətdir. İki daşda birlikdə 62 sətir göytürk damğaları ilə yazılmış yazı mövcuddur.

Tonyukuk Göytürk xaqanlığının vəziri, eyni zamanda Bilgə xaqanın da qayınatası olmuş

ağıllı, uzaqgörən siyasətçi idi. İstər adına qoyulmuş abidənin yazılma tarixi, istərsə də Tonyukuk adının yazılışı və etimologiyası mübahisəli olsa da ümumi qənaətə gəlmək mümkündür. Belə ki, Tonyukuk özü haqda məlumat verərkən, Tabğac elində (Çində) doğulduğunu bildir: *Bilgə Tonyukuk ben özüm Tabğaç ilinə kılntım. Türk bodun Tabğaçka körür erti (Müdrik Tonyukuk mən özüm Tabğac (Çin) elinə (tərbiyə üçün) verildim Türk xalqı Tabğaç (Çinə) baxır idi (tabe idi)) (T, I, 1, 2)*[Rəcəbli: 2009, s.361] Tabağac Türklərin çinlilərə verdiyi ad idi. Ə.Rəcəblinin yazdığına görə tabğaclər əslində türkdilli xalq olmuş, şimali Çini işğal etmiş, onlara qarışmışlar. Türklər də çinliləri öz adları ilə deyil onların adı ilə tanımışlar [Rəcəbli Ə., 2009, s. 397]. Xatırladaq ki, Çin qaynaqları üzrə Göytürk tarixini araşdıran A.Taşəğıl qədim türk boylarından danışarkən tabğacları qeyd etməmişdir [Taşəğıl A., 2013].

Tədqiqatçıların hamısı Tonyukuk adının iki komponentdən ibarət olduğunu hesab edirlər. Adın Tonyukuk yoxsa Tunyukuk olub olmaması mübahisəlidir. Çünki, göytürk əlifbasında həm “o” həm də “u” səsini eyni işarə göstərməkdədir. Burada türk (run) əlifbasının yazım qaydalarına əsasən “o” saitinin ilk hecədə qərarlaşması, ikinci və sonrakı hecalarda adətən olması sözün ilk hecasının elə Ton olmasını sübu-

ta yetirir. *Ton* əski türkcədə-*don* yəni *geyim*, *libas*, *əlbisə* mənasındadır [Rəcəbli: 2009, II, s.446]. DLT-də “yukmak”- bulaşmaq, sirayət etmək, “yukulmaq”-bulaşmaq kimi mənalarda sözlərə rast gəlirik [DLT: III, s. 63]. Düşünürük ki, *Ton* və *yukuk* sözlərinin birləşərək “tonyukuk” yəni “paltarı bulaşmış” mənası verməsi inandırıcı deyil. Ə.Rəcəbli antroponimi iki fərqli şəkildə “Toŷukuk” və “Tonyukuk” deyərək qeyd edir [Rəcəbli: 2009, s. 387]. Maraqlıdır ki, Ə.Rəcəbli *Tonyukuk* adının mənasını “qatırın sərt dırnağı” olmasını bildirir lakin bunu nəyə əsaslanmasını aydınlaşdırmır. Göründüyü kimi, *Tonyukuk* adının etimologiyası mübahisəli olsa da müəyyən qənaətə gəlmək olar. T.Tekin *Tonyukuk* sözünü “tun” ilk doğulmuş, birinci”, “*yugruş*” isə vəzir yəni “ilk vəzir” [Tekin: 1994, s. 25] mənasına gəldiyini yazır. Düşünürük ki, T. Tekinin açıqlaması daha doğrudur.

Bilgə Xaqan abidəsində “*Tonyukuk*” (BX, c, 14), *Tonyukukun* öz adına olan abidəsinin ilk sətirində isə “*Tonyukuk*” yazılmışdır. Buna görə də, iki ayrı orfoqrafik yazım tədqiqatçıları arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. T.Tekin sözü *Tunyukuk* kimi [Tekin T., 1998, s. 55], M.Ergin və H.N.Orkun hər ikisi sözü “*Tonyukuk*” olaraq [Ergin M., 2003, s. 36], [Orkun N., 1941, s.100] olaraq oxuyur.

Abidə *Tonyukukun* özü tərəfindən hazırlanmış üçün mətnlər onun dilindən verilmişdir. Son dərəcə sadə anlaşılıq dildə yazılan abidənin dili digərləri ilə müqayisədə təmtəraqlı üslubda deyildir. Abidədə *Tonyukuk* ilk öncə *Tabğaç* elində (Çində) doğulduğunu bildirir. Ümumən göytürklərin (türk sir xalqının) döyüş strategiyalarından, azadlıq mübarizəsindən, xalq hərəkatından danışmaqdadır. Abidənin ilk 47 sətirində *Tonyukuk İltəriş* xaqan və *Qapağan* xaqanın dövründə baş vermiş tarixi hadisələrdən danışmaqdadır.

Abidənin lüğət tərkibi olduqca sadə və zəngindir. Belə ki, burada, *Tonyukuk*, *Bilgə Tonyukuk* *İltəriş* xaqan, *Kunı Səñun*, *Kapağan* və s. tarixi şəxslərin adları, *Çuğay Kuz*, *Kara Kumuğ*, *Ötükən*, *Toğla*, *Taluy Ügüz*, *Altun yış*, *Kögmən*, *Anı*, *Ağ Tərməl* və s. kimi toponimlər, *tabışğan*, *kiyik* heyvan adları, *tabğaç*, *türk* (sir), *oğuz*, *on ok*, *kırğız*, *az*, *az yeri* kimi tarixi etnonimlər, *şad*, *kağan*, *boyla* *bağa* *tarkan*, *bilgə*, *alp* kimi titul və vəzifə adları, *yırğaru*, *önre-*

ki, *kuriyaku*, *añaru* kimi istiqamət bildiren sözlər VIII əsrdə türk dilinin zənginliyini ortaya qoymaqla yanaşı, tarixi faktları da sübuta yetirməkdədir.

Abidədə fərqli oxunan söz və ifadələrin izahı:

1. *Tonyukuk* abidəsinin I daş qərb tərəfinin 5-ci sətirində “ayğıl” sözünü Ə.Şükürlü “ayğıl” kimi, Ə.Rəcəbli isə “yağıl” kimi oxuyur. [Rəcəbli: 2009, I, 372]. Ə. Rəcəbli yağıl sözünü “qoşul” kimi tərcümə edir. Bizcə, T.Tekin və Ə.Şükürlünün oxuması daha düzgündür çünki ayğıl oxunarsa ikinci cümlədəki “sözcüsü, məsləhətçisi mən idim” cümləsinin mənasına daha çox uyğun gəlir.

Nümunə: **Udızığma uluğu şad erti. Ayğıl tidi. Ayığması bən ertim. Bilgə Tonyukuk – kağan mu kısıyın, -tidim. Sakıntım: tutuk bukalı, səmiz bukalı arkada**

Tərcümə: Öndə gedənin böyüyü şad idi,- Söyləyən ol dedi, söyləyən mən idim, müdrik *Tonyukuk*. Xaqanımı seçim,-dedim. Düşündüm: arıq buğalı, kök buğalı arxadan...

2. Digər fərqli məqam isə *Tonyukuk* abidəsi I daş, cənub tərəfi 8-ci sətirdəki sözdür. Deməli, *Keyik yiyü*, *tabışğan yiyü olurur ertimiz*. *Bodun boğazı tok erti*, *yağımız tegire uçuk teg erti*, *biz (əg) ertimiz* (*Geyik yeyərək, dovşan yeyərək oturuduq. Xalqın boğazı tox idi, düşmənimiz (ətrafda) yırtıcı quş tək idi, biz (ortadakı) yem kimi idik.*) (T,I,c, 8) nümunəsində ortadakı “*yem*” sözünü T.Tekin “aş” kimi [Tekin T., 1998. s. 84], Ə.Rəcəbli “sayıq” şəkildə, S.Malov isə “leş”, H.N.Orkun isə “səg” kimi “mütəyakkız” oxuyub tərcümə edir. H.N.Orkunun fikrincə, bu sözün mənası “sayıq”dır. Orijinal mətnə bu silinən sözün yerində sadəcə “əg” damğası görünür. Daşda silinmə olduğu üçün sözün əslinin nə olduğu bizə məlum deyil. Mətnin məzmununa baxsaq burada *Tonyukuk* deyir: “*Geyik yeyərək, dovşan yeyərək oturuduq. Xalqın boğazı tox idi, düşmənimiz (ətrafda) yırtıcı quş tək idi, biz (ortadakı) yem kimi idik.* Burada *düşmənin ətrafda çox idi, biz ortada “ant və əg.” idik, cümləsində “ant və əg” damğası birlikdə görülür bəs bu nə ola bilər ?!* Ə. Rəcəbli “şəg” oxuyub “sayıq” kimi tərcümə edir [Rəcəbli: 2009. s. 378] M. Ergin “*Düşmənimiz ətrafda ocaq kimi idi, biz atəş idik*” [Ergin: 2003, s. 37]. Biz belə düşünürük ki, cümlənin məzmununa “*yem*” sözü uyğun gəlir. An-

caq ikinci sözün məzmunu birinci sözün mənasından da anlaşılabilir. Bu mənada H.N.Orkunla Ə.Rəcəblinin oxuma və tərcüməsi-üst-üstə düşürəmmə digər tədqiqatçıların fikri fərqlənir. Burada iki damğa işarəgörünür: “ant “və “əg”. Damğaları biləşdirsək, antəg sözü alınar. Bu sözün mənası isə digər abidələrdə də işlənən “antag” sözünə bənzəyir. Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində “eləcə, o qədər”, o cür, elə mənalarıdır.

Nümunə: **Keyik yiyü, tabışğan yiyü olurur ertimiz. Bodun boğazı tok erti, yağımız təgirə uçuk təg erti, biz (əg) ertimiz. Ança olurur erigli oğuzdantan körüg kelti.**

Tərcümə: Geyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq. Xalqın boğazı tox idi, düşmənimiz (ətrafda) yırtıcı quş tək idi, biz (ortadakı) yem tək idik. Eləcə oturur ikən Oğuzdan casus gəldi.

3. 6-cı sətirin birinci cümləsini V. Radlof, V. Tomsen, H.N.Orkun, S. Malov sözü “bilsər” şəklində, G. Klauson isə “bölser”, C. Alyılmaz isə “bülser” formasında oxumuşlar. Fikrimizcə,

buradakı damğa “^M” (ü) damğasıdır. Sözün “bülser” oxunması daha məqsədə uyğundur.

Nümunə: **Bülsər, səmiz buka turuk buka tiyin bilməz ermiz tiyin ança sakıntım. Anta kirsə teñri bilig bertük üçün ök kağan kısıdım. Bilgə Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan**

Tərcümə: bilsə, arıq buğa, kök buğa deyər bilməz imiş, eləcə, düşündüm. Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün özüm (onu) xaqan elədim. Müdrik Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan...

4. Abidədə digər abidələrlə müqayisədə sadə dil üslubu hakimdir. Digər abidələrdən fərqli olaraq birinci şəxsin təkində əvəzlik mənə yox bən şəklindədir. Düşünürük ki, bən forması mən formasından daha qədimdir. Belə ki, ana türkcədə sözlər “b” samiti istisna olmaqla kar samitlə başlayır. Sonrakı dövrlərdə *b/m* əvəzlənməsinə bir çox sözlərdə rast gəlirik. Ayrıca qeyd etməliyik ki, bən qıpçaq qrupu türk dillərinə xas özəlliklərdəndir.

5. 9-cu sətirdə Ə.Rəcəbli Səngünig, T.Təkin səngünüg, Ə. Şükürlü isə Səngünüg, H.N.Orkun isə “Kunı Səngünü” oxuyur. Bizcə, sözün düzgün oxunuşu Səngünig olmalıdır. Biz bu sözü antroponim kimi qəbul etmək doğrudur.

Nümunə: **Körüg sabı antağ: tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı tir. Tabğaçğaru Kunı señünig idmis, kıtayğaru Toña Səngünig (Ə. Rəcəbli Səmig, T.Tekin Səngünüg oxuyur) idmis, sab ança idmis: azkıya türk bodun**

Tərcümə: casusun sözü belə idi: doqquz oğuz xalqı üstündə xaqan otururdu, dedi. Tabğaçlıların yanına Kunı Səñunu göndərmiş, kıtayların yanına Tonqa Səñun göndərmiş, sözü eləcə göndərmiş azacıq türk xalqı

6. 11-ci sətirdə “Tabğac bəridənyən təg” ifadəsini T.Təkin “birdin yen teğ”. H.N.Orkun “beridenyen teg” kimi oxuyur. Burada H.N.Orkun, Ə.Şükürlü və Ə.Rəcəblinin oxuması üst-üstə düşür. H.N.Orkun sözü “cənubdan” mənasında tərcümə edir. Bizcə, sözün mənası “cənubdan” olma ehtimalı zəifdir. Belə ki, qədim türkcədə və digər abidələrdə cənub mənasında “biriye” sözü mövcuddur.

Nümunə: **Ölürtəçi (k), tirmən. Tabğac bəridənyən təg. Kıtañ öñdənyən təg. Bən yiradantayan təgəyin. Türk sir bodun yerintə idi yorımazun. Usar, idi yok kısıalm,**

Tərcümə: Öldürəsidir, deyirəm. Tabğac (lar) (Çin) cənub tərəfdən, Kitaylar şərq tərəfdən, mən şimal tərəfdən hücum edək. Türk sir xalqı (öz) yerində əsla irəliləməsin. ...Yox edək,

7. 15-ci sətirdə “İngək köligin Toğlada oğuz kəlti” cümləsini T.Təkin “ingek gölcüğü” kimi oxuyur. Ə.Şükürlü isə tərcümədə cümlə üzvlərinin yerini müasir dil baxımından ardıcılıqla düzərək cümləni “Toğla çayı sahilində oğuz qəbilələri yük heyvanları ilə gəldilər” formasında tərcümə edir.

Nümunə: **Kağanım bən özüm bilgə Tonyukuk ötüntükötünçimin esüdi birti. Köñlüñçə udız, tidi. Kök Önük yuğaru Ötükən yısğaru udıztım. İngək köligin Toğlada Oğuz kelti.**

Tərcümə: Xaqanım mən özüm Bilgə Tonyukuk məsləhətimi (xahişimi) eşitdi. Könlüncə (istədiyini kimi) yerləşdir, dedi. Göy Önük yuxarı Ötükən ormanına qədər yerləşdirdim (apardım). İnək və yük heyvanları ilə (T.Tekin ingek gölcüğü kimi oxuyur) Toğlada Oğuz (lar)

8. 24-cü sətirdə T.Təkinin “aytıp” oxuduğu sözü Ə.Rəcəbli və Ə. Şükürlü “yatıp” oxuyur. Tərcümədə isə gecələmək kimi tərcümə

edilir. Bizcə cümlənin semantikasına gecələmək sözü daha uyğun gəlir.

Nümunə: **Özüm Az yeri (yolu)... anı ... bir (lə)... ermis. Bir at oruku ermis (Ə.Rəcəbli “bir turuki ermis, kimi oxuyur”). Anın bar-mas, añar aytıb “bir atlıg barmıs”, tiyin, -ol yolın yorisar, ünç tidim. Sakıntım, kağanıma**

Tərcümə: Özüm Az yeri (ölkəsi)... yolu Anı ırmağı (boyunca) imiş. Bir atın gedə biləcəyi qədər imiş,-deyə, - o yolu yerisək alınar dedim. Düşündüm, xaqanıma

9. 34-cü sətirdə anyığ və öz/üz sözü Tonyukuk üçün işlədilmişdir. Əski türkçədə anyığ sözünün mənası “bəd” və “pis” mənasında, “öz” isə ayıq-sayıq mənasında gedir. Sözü Tonyukuk üçün yaxşı mənada işlədilməsi daha məqsədə uyğundur. (T. Tekin “Tonyukuk tərsdir, əsəbidir” kimi tərcümə edir) [Tekin T., 1998, s. 91], Ə.Rəcəbli isə “Tonyukuk mərddir, hiyləgərdir, anlayar” şəklində oxuyub mənalandırır [Rəcəbli: 2009, I, 380]. Düşünürük ki, Tonyukuk “biləndir, ayıq-sayıqdır” kimi mənalandırmaq daha düzgün olar.

Nümunə: **Kəlti:-Olurum, tiyin timis. Yəlmə, karağu edgüti urğıl, basıtma, timis. Bögü kağan bañru ançaayıdmıs (T.Təkin yıdmıs kimi oxuyur): Apa Tarkanğaru içrə sabıdmıs. Bilgə Toşukuk ağığ ol, öz ol, añlar...**

Tərcümə: Gəldi-oturun, demiş. Qaravulçuları yaxşıca təşkil et, qoşunu basmağa qoyma demiş. Bögü xağan mənə belə (xəbər) göndərmiş: Apa Tarkana gizli xəbər göndərmiş Müdrük Tonyukuk biləndir, ayıq-sayıqdır, anlayar...

10. 41-ci sətirdə “tarduş sad ara badı” cümləsini T.Təkin “Tarduş şadra urı yanıydımız” şəklində oxuyur. Ə.Şükürlü isə cümləni Ə.Rəcəbli kimi oxusa da, “Tarduş şadı vuruşmada iştirak etdi” tərcümə edir. Ə. Rəcəbli isə “Tarduş şadı aranı bağladı” kimi oxuyur. Bizim fikrimizcə, burada “ara badı” ifadəsinin yazımında orfoqrafik səhv var. Söz badı yox bardı yəni getdi olmalıdır. Çünki cümlənin semantikasına yalnız bu uyğun gəlməkdədir. Belə ki, əgər sözü badı yox bardı oxusaq cümlə bu cür alınar.: “Qorxmadıq, vuruşduq. Tarduş şadı aradan getdi (çıxdı). Xaqanını tutduq, yabqularını, şadlarını orada öldürdük.

Nümunə: **Korkmadımız. Süñüşdimiz. Tardus sad ara badı Yaydımız. Kağanın tutdımız, yabgusın, sadın**

Tərcümə: Qorxmadıq, vuruşduq. Tarduş şadı aradan getdi (çıxdı). Xaqanın tutduq. Yabqularını, şadlarını

11. 51-ci sətirdə olutu (m) sözü işlənmişdir. Belə ki, bir ox türkoloqlar burdada “m” damğasını oxumamışdır. Ə.Rəcəbli və M.Ergin “olurtı” şəklində oxumuşdur. Sadəcə T.Tekin “olurdum” şəklində oxumuşdur. Düşünürük ki, burdada “m” damğası inkar edilə bilməz. M damğasının qalın və incə versiyası olmadığı üçün ilkin hecalardakı qalın damğalara baxaraq “olurtum” şəklində oxumaq daha məqsədə uyğun ola bilər.

Nümunə: **Kapağan kağan yeti otuz yaska .... anta... erti. Kapağan kağan olurtım. Tün udımatı,**

Tərcümə: Qapağan xağan iyirmi yeddi yaşında... orada...idi. Qapağan xağan (taxta) oturdu. Gecə yatmadı...

12. 60-cı sətirdə bod sözünü Ə.Şükürlü “varlıq”, “bədən” mənasında tərcümə etsə də abidədə mətn daxilində taxt mənasında tərcümə etmişdir. [Şükürlü Ə., 1993, s. 254]. Ə.Rəcəbli isə abidələrə aid lüğətdə və Tonyukuk abidəsinin 4-cü sətirində bod kimi oxuyub “boy,qəbilə, tayfa” mənasında versə də, Tonyukuk abidəsinin 60-cı sətirində sözü “nəfər” kimi mənalandırır. [Rəcəbli: 2009, II, s. 449, 383] T.Təkinin bodun sözünü boy, bod sözünü xalq kimi tərcümə edir. [Tekin: 1998, s.95].

Nümunə: **Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yemə, bodun yemə, kisi yemə idi yok ertəçi erti.**

Qapağan xağanın türk sir xalqı yerində boy da, xalq da, adam da olmayacaqdı.

13. Bizcə bu “boy” və “xalq” mənasındadır. Əski türkcədə d/ y əvəzlənməsi olmuşdur. Bod sözü bodun sözünün köküdür. Bodun da xalq, millət kimi mənalar verməkdədir. Lakin eyni cümlədə həmcins üzv kimi bod da, bodun da işlədilmişdir.

Nəticə: Abidənin qoyulmasının üzərindən əsrlər keçməsinə baxmayaraq mətni və məzmunu bizə qədim türk tarixi ilə bağlı əsaslı dəlillər verən Tonyukuk abidəsinin bəzi sətirlərindəki damğalarda pozuntular baş verdiyi üçün oxumasında və tərcüməsində müəyyən qüsurlar mövcuddur. Bu haqda çeşidli fikirlər və mübahisələr yaranmışdır. Yeni oxumamızda həmin qüsurlu və mübahisəli oxunmalara aydınlıq gətirilməyə çalışılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Alyılmaz C., Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine birkaç Düzeltme (2000) / Türk Dilleri Araştırmaları dergisi/ Erzurum: 103-112 ss. Hppp://www.twrkdilleri.org
2. Divanü-luğat -it -turk. Çeviren Besim Atalay, III cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986, 462 s.
3. Ergin M., Orhun abideleri, İstanbul : Hisar Kültür Gönüllüleri, 2003, 43 s.
4. Orkun H.N., “ Eski Türk Yazıtları III ”, İstanbul: Aladdin Kırıl Basımevi, 1940, 319 s.
5. Orkun H.N., “ Eski Türk Yazıtları”, İstanbul: Devlet Basımevi, 1936, 191 s
6. Orkun H.N., “Eski Türk Yazıtları”, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1994, 962 s
7. Rəcəbli Ə., Qədim türk yazısı abidələri, IV cildə, I cild, Bakı: Nurlan 2009, 567 s.
8. Rəcəbli Ə., Qədim türk yazısı abidələri, IV cildə, II cild, Bakı :Nurlan 2009, 463 s.
9. Sertkaya O. F., Altay, Yenisey ve Moğolistan yazıtları üzerine notlar, // Uluslararası türkçe edebiyat kültür eğitim dergisi// sayı: 3/3 2014, 1-13 s.
10. Şükürlü Ə. Qədim Türk yazılı abidələri, Bakı : Maarif nəşr, 1993, 330 s.
11. Taşağıl A., Çin kaynaklarına göre eski türk boyları, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013, 234 s.
12. Taşağıl A., Göktürkler III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004, 128 s.
13. Tekin T. Tonyukuk yazıtı, Ankara: Simurg, 1994, 74 s.
14. Tekin T., Orhun Yazıtları. İstanbul -: Simurg, 1998, 128 s.
15. Tekin T., Orhon Yazıtları,, Ankara: Türk Tarih Kurumevi Basımevi 1988, 200 s.

Dilber DJAMALI

NOTES ON THE TONYUKUK INSCRIPTION

SUMMARY

As a wise man Tonyukuk became a vizier during the second Goyturk khaganate. The monument in his honor is called the Tonyukuk monuments. The monument was written by Tonyukuk while he was still alive. The Tonyukuk monument, which differs from other Orkhon monuments in terms of language and style, was written in a simple vernacular. The monument was discovered in 1897 by Y.N. Clements. Read and translated by V.Tomsen, V.Radlof, S.Malov, T.Tekin and A. Radjabli. Due to the announcement of 2020 as the “Year of Tonyukuk” UNESCO, this monument was re-read by us and translated into Azerbaijani. Compared to previous readings, this reading attempts to correct previous shortcomings. The vocabulary of the monument is very simple and rich. Thus, here, *Tonyukuk, Bilge Tonyukukch, Iltirish khagan, Kuni Sañun, Kapagan* and others, names of historical figures, *Chugay Kuz, Kara Kumug, Ötüken, Togla, Taluy Ügüz, Altun yış, Kögmen, Ani, Ağ Termel*, etc. such as toponyms, *tabışğan, deer animal names, tabğaç, türk (sir), oğhuz, on ok, kirgiz, az, az yeri* as historical ethnonyms, *şad, kağan, boyla бага таркан, bilge, alp* and other titles and positions, *yırgaru, önreki, kuriyaku, ançaru* such as words prove richness of the Turkish language in the VIII century with the historical facts.

Key words: *Tonyukuk inscription, old Turkic monuments, old Turkic, toponym, ethnonym*

Дилбер ДЖАМАЛИ

ЗАПИСКИ О ПАМЯТНИКЕ ТОНЮКУКУ

РЕЗЮМЕ

Тонюкук был визирем как мудрый человек во время правления Гойтюрка II. Памятник в его честь называется памятником Тонюкука. Памятник был написан Тонюкуком еще при его жизни. Памятник Тонюкук, который отличается от других орхонских монументов языком и стилем, написан простым языком. Был найден 1897 году со стороны Й.Н.Клементса. Был прочтен и переведен со стороны В.Томсон, В.Радлоф, С.Малов, Т.Текин и А.Раджабли. По поводу объявления 2020 годом со стороны ЮНЕСКО - "ГОДОМ ТОНЮКУКА" с нашей стороны был прочитан и переведен на Азербайджанский язык. В этот раз постарались недопустить ранние недостатки. Лексика памятника очень проста и богата. Таким образом, здесь Тонюкук, Бильге Тонюкукч Ильтериш Каган, Куни Сагун, Капаган и другие. имена исторических личностей, *Чугай Куз, Кара Кумуг, Отюкен, Тогла, Талуй Угюз, Алтун йыш, Кегмен, Ани, Ağ Термел* и др. такие как топонимы, *табышган, олени*, названия животных, *табқач, тюрк(сэр), огуз, десять ок, киргиз, аз йери*, как исторические этнонимы, *шад, каган, бойла бага таркан, билге, альп* и другие титулы и должности, *йыргару, онреки, курийаку, ангару* такие слова, как, помимо раскрытия богатства турецкого языка VIII века, также подтверждают исторические факты.

Ключевые слова: *памятник Тонюкук, тюркские рунические памятники, древние тюрки, топоним, этноним*